

مقدمه

در برنامه‌ریزی درسی، برای هر حوزه یادگیری و مراحل یادگیری و عناصر آن در هر مرحله اهداف، محتوا، مواد و... طراحی و تعیین می‌شود. صرف‌نظر از اینکه انواع متفاوتی از برنامه‌ریزی درسی با درجات گوناگون انعطاف‌پذیری در زمینه رویکردها، مراحل و عناصر وجود دارد، توجه به وسعت و توالی عناصر در هر مرحله به‌صورت مناسب و منطقی، همواره از دغدغه‌های مهم برنامه‌ریزان درسی بوده است. از سوی دیگر، معلمان، هم‌به‌عنوان مجری برنامه‌ها و هم طراح تجارب یادگیری، این دغدغه را دارند که: «آیا در مراحل قبلی تحصیلی، اتصال حلقه‌های آموزشی به‌درستی صورت گرفته است یا نه؟ آیا مفاهیمی که در یک مرحله آموزش داده می‌شوند، بر پایه مفاهیم قبلی بنا شده‌اند؟ آیا تجارب یادگیری با نظمی مرتب شده‌اند و بین آن‌ها استمرار منطقی وجود دارد؟

به‌طور معمول در دوره آموزشی متوسطه (دبیرستان) موضوعات محتوایی جنبه تخصصی‌تری پیدا می‌کنند و محتوایی که براساس رشته‌های علمی سازماندهی شده است، آموزش داده می‌شود. در این دوره برحسب گروه تحصیلی‌ای که دانش‌آموز انتخاب کرده است - اعم از ریاضی فیزیک، علوم انسانی، علوم تجربی و غیره - یک یا چند رشته علمی عمده در آن حوزه در قالب درس‌های تخصصی ارائه می‌شود. پیش از این، دوره دوازده ساله آموزش‌های مدرسه‌ای را به دو دوره «آموزش عمومی» (ابتدایی و راهنمایی) و «آموزش متوسطه» (دبیرستان) تقسیم کرده بودند. در تحول جدید بر مبنای سند برنامه درسی ملی، این دو دوره به‌صورت متمایز از یکدیگر پذیرفته شده‌اند اما طول

تاجتماعی

سوم دبستان

۱۳

برنامه درسی مطالعات اجتماعی

ویژگی‌های دوره آموزش عمومی

دکتر ناهید فلاحیان

مسئول گروه مطالعات اجتماعی دفتر تألیف کتاب‌های درسی

مسئول دبیران علوم اجتماعی در دوره متوسطه (دبیرستان) نیز این دغدغه را دارند و بدیهی است کسانی که در این دوره اقتصاد، جامعه‌شناسی یا مطالعات اجتماعی تدریس می‌کنند، حتماً در جست‌وجوی ارتباط عمومی منطقی با آنچه دانش‌آموزان در سال‌های قبل فرا گرفته‌اند، بوده‌اند. آن‌ها می‌خواهند بدانند در دوره‌های قبل چه مفاهیم و محتوایی، با چه اصول و رویکردهایی آموزش داده شده‌اند؟ اصولاً آموزش تعلیمات اجتماعی یا مطالعات اجتماعی در این دوره که طیفی از آموزش‌های تاریخی، جغرافیایی، مدنی و اجتماعی را دربرمی‌گیرد، چه تحولاتی را پشت‌سر گذاشته است و هم‌اکنون در چه شرایطی به سر می‌برد؟ مفاهیمی چون جامعه‌پذیری، سازگاری اجتماعی، نقادی اجتماعی، شهروند مطلوب، تربیت اجتماعی و... که برای دبیران علوم اجتماعی دوره متوسطه نامأنوس‌اند، در برنامه‌های درسی دوره قبل چگونه مورد استفاده قرار گرفته و کدام صلاحیت‌ها و شایستگی‌های اجتماعی در فراگیرندگان پرورش داده شده‌اند؟

دوره ابتدای شش سال، دوره متوسطه اول سه سال و دوره متوسطه دوم نیز سه سال تعیین شده است. البته در این سند هم به «دوره آموزش عمومی»، که همان دوره ابتدایی و متوسطه اول را شامل می‌شود، و دوره متوسطه دوم (نیمه تخصصی) اشاره شده است (برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱: ۴۶). یکی از وجوه تمایز دوره آموزش عمومی و دوره متوسطه همانا تخصصی‌تر شدن آموزش‌ها بر مبنای رشته‌هایی علمی در دوره متوسطه است. برای مثال، اگر مباحث علمی مربوط به فیزیک و الفبای اولیه آن در دوره آموزش عمومی در یک مجموعه با عنوان «علوم» ارائه می‌شود، در دوره متوسطه آن را به‌عنوان یک رشته علمی مجزا و با همین عنوان تدریس می‌کنند یا اگر مباحث اقتصادی در متون درسی در مجموعه‌ای با عنوان «تعلیمات اجتماعی» به دانش‌آموزان ارائه می‌شود، این مباحث در دوره متوسطه یک عنوان درسی مستقل و کاملاً تخصصی، یعنی «اقتصاد» را به خود اختصاص می‌دهد.

ندارد اما در سال‌های دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی، دانش‌آموزان دو ساعت در هفته جغرافیا و دو ساعت در هفته تاریخ می‌خوانند.

از سال ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۸ فقط در پایه ششم ابتدایی یک ساعت در هفته «تعلیمات مدنی» به درس‌های جغرافیا و تاریخ ایران اضافه شده است. در این دوره:

۱ محتوای درس‌های «قرائت مطالب جغرافیایی»، «جغرافیای موضعی» و

«جغرافیای عمومی» را تا سال چهارم ابتدایی اصطلاحات عمده جغرافیایی، تعریف کشور، شهرستان و بخش، مشتمل بر نام بزرگ‌ترین کوه‌ها و رودها، معتبرترین شهرها و استان‌ها و محصولات طبیعی نواحی تشکیل می‌داد. در سال‌های پنجم و ششم، جغرافیای طبیعی و انسانی ایران، جمعیت، مذهب، محصولات کشاورزی، شناخت کشورها، شناخت قاره‌ها و جغرافیای طبیعی و سیاسی عالم و شکل زمین در کتاب درسی شرح داده می‌شد.

۲ قرائت مطالب تاریخی تا سال چهارم ابتدایی به شرح حال شخصیت‌های تاریخی نظیر هوشنگ، ضحاک، جمشید، کیکائوس، داریوش و خشایارشا اختصاص داشت. در سال پنجم از سلسله «هخامنشیان» تا اواخر خلافت مأمون و بنی‌عباس، و در سال ششم از سلسله صفاریان تا انقراض قاجاریه و سلسله پهلوی تدریس می‌شد.

۳ محتوای درس «تعلیمات مدنی» شامل تعریف ملت، اقسام حکومت، حقوق و وظایف ملت در مقابل شاه و میهن، نظام وظیفه، قوه مقننه، مجریه، قضائیه، هیئت دولت، مالیات و کیفیت اداری استان‌ها و فرماندار، بخشدار، دهان و نظایر آن بود.

مرحله دوم

در سال ۱۳۴۲ اهداف آموزش ابتدایی مورد تجدید نظر قرار گرفت. در این دوره درس‌های تاریخ، جغرافیا و مدنی زیر یک عنوان درسی به نام «تعلیمات اجتماعی» ارائه شدند. در این مرحله تدریس تعلیمات اجتماعی از سال اول ابتدایی مورد توجه بود؛ به طوری که در سال‌های ۴۵-۱۳۴۲ در پایه‌های اول و دوم دو ساعت در هفته و در پایه‌های سوم، چهارم و پنجم سه ساعت در هفته به درس تعلیمات اجتماعی اختصاص داشت. پس از آن طول دوره ابتدایی از شش سال به پنج سال و تعداد ساعات تدریس تعلیمات اجتماعی نیز از ۱۶ ساعت در هفته در کل دوره ابتدایی به ۱۳ ساعت در هفته (با حذف سال ششم ابتدایی) کاهش یافت.

بر مبنای آنچه گفته شد، نگارنده در این نوشتار سعی دارد تصویری روشن از سیر برنامه تعلیمات اجتماعی و همچنین ویژگی‌های برنامه مطالعات اجتماعی جدید که برای دوره آموزش عمومی (ابتدایی و متوسطه اول) طراحی شده است، ارائه دهد. شایان ذکر است که منظور از برنامه درسی جدید، درس مطالعات اجتماعی برای دوره آموزش عمومی است که از پایه سوم ابتدایی تا پایان متوسطه اول (نهم) تدریس می‌شود. این درس با درس مطالعات اجتماعی در پایه اول دبیرستان یکی نیست؛ اگرچه این دو با هم تشابه اسمی دارند.

تاکنون بر مبنای برنامه درسی جدید مطالعات اجتماعی، که طراحی و تدوین آن حدود یک دهه طول کشیده، سه کتاب درسی جدید در پایه‌های سوم ابتدایی، ششم ابتدایی و اول متوسطه (هفتم) تألیف و وارد نظام آموزشی کشور شده است.

در این مقاله ابتدا سیر تحول درس تعلیمات اجتماعی در دوره‌های ابتدایی و راهنمایی و همچنین پیشینه برنامه درسی «مطالعات اجتماعی» در ایران را مرور می‌کنیم و سپس به بررسی ویژگی‌های اصول رویکردها و رئوس محتوای برنامه جدید می‌پردازیم.

کلیدواژه‌ها: برنامه درسی، مطالعات اجتماعی، دوره آموزشی عمومی

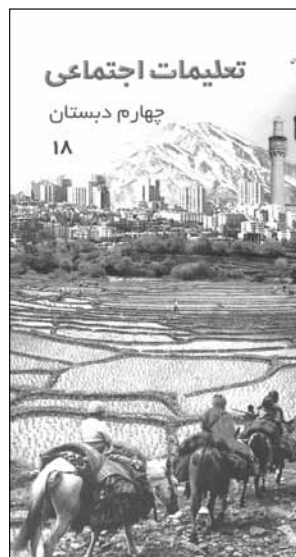
سیر تحول درس تعلیمات اجتماعی در مدارس ایران الف دوره ابتدایی

اولین دستور برای تعلیمات شش ساله در مدارس ابتدایی و سه ساله مدارس متوسطه در سال ۱۲۸۸ توسط وزارت معارف به تصویب رسید. در سال ۱۲۹۰، قانون اساسی معارف تصویب شد و طبق این قانون، سن ورود به مدارس و مکاتب ابتدایی هفت سال تعیین و تعلیمات ابتدایی برای همه ایرانیان اجباری شد.

نخستین برنامه درسی دبستان که از آن به نام «دستور تعلیمات دبستان‌ها» یاد می‌شد، در سال ۱۳۰۶ به تصویب رسید. از آن پس برنامه درسی دوره ابتدایی تا وقوع انقلاب اسلامی به‌طور تقریبی هر ده سال یک بار تغییر کرد (صادقیان، ۱۳۸۲).

مرحله اول

نگاهی به جدول برنامه درسی تعلیمات اجتماعی در سال‌های ۱۳۲۸-۱۳۰۶ دوره ابتدایی نشان می‌دهد که در سال اول ابتدایی درس تعلیمات اجتماعی در جدول وجود

در بخش تاریخ سرفصل‌ها حفظ شدند؛ اما در تاریخ ایران باستان و نگارش وقایع و رویدادهایی که قبلاً از سوی حکومت پهلوی با تمرکز روی نظام شاهنشاهی و برجسته کردن آن و با اغراق‌گویی‌های جهت‌دار ارائه می‌شد، تجدیدنظر و بازنویسی صورت گرفت. همچنین، بخش پیامبران الهی و سرگذشت آن‌ها، به‌عنوان نبرد حق و باطل در تاریخ، به محتوای تاریخ سال چهارم ابتدایی اضافه شد و مباحث قیام پانزده خرداد، انقلاب اسلامی و جلوه‌هایی از تاریخ معاصر کشور، از جمله حماسه دفاع مقدس، در محتوای درس سال پنجم ابتدایی قرار گرفت. در بخش جغرافیا میزان تغییرات و جرح و تعدیل‌ها کمتر و در حد حذف برخی عبارات یا عکس‌ها بود.

با وجود تغییراتی که در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پس از انقلاب اسلامی ایجاد شد، ساختار و چارچوب اصلی و رویکرد آموزشی این درس‌ها همچنان طی چند دهه بعد نیز بدون تغییر باقی ماند. تأکید بر به‌خاطر سپاری حجم زیادی از اطلاعات جغرافیایی کشور ایران و سپس کشورهای همسایه، قاره‌ها و کره زمین همچنان پابرجا ماند. در درس تاریخ، مطالعه کرونولوژیکی با تأکید بر ظهور و انقراض حکومت و تمرکز بر تاریخ سیاسی و ذکر اسامی شخصیت‌ها و حاکمان، نبردها و معاهده‌ها و نظایر آن‌ها بدون تأمل و بررسی جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زندگی مردم در گذشته تداوم یافت. در تعلیمات مدنی نیز بازنویسی کاملی صورت گرفت اما رئوس مطالب و نحوه سازماندهی محتوا و تأکید بر شناخت ارکان حکومت، نهادها و مؤسسات اجتماعی در دوره پس از انقلاب تداوم پیدا کرد.

به‌رغم همه این تغییرات، تحول در سازماندهی محتوا در جهت پرورش مهارت‌های جغرافیایی و تاریخی و تأکید بر درونی‌سازی ارزش‌ها و اخلاق و کسب شایستگی‌ها و صلاحیت‌های اجتماعی، و آموزش «اطلاعات محور» کماکان به حاکمیت خود بر مدارس ادامه داد.

ب دوره راهنمایی

پس از کاهش طول دوره ابتدایی به پنج سال و تصویب دوره سه ساله راهنمایی در سال ۱۳۵۰، سه کتاب جغرافیا، تاریخ و تعلیمات اجتماعی وارد نظام آموزشی شد. براساس تصمیمات آموزش و پرورش وقت، به هر یک از این کتاب‌ها دو ساعت در هفته اختصاص داده شده بود. محتوای کتاب‌های جغرافیا را در سال اول راهنمایی جغرافیای ایران، در سال دوم راهنمایی جغرافیای تازه‌ها و کشورها و در سال سوم جغرافیای عمومی تشکیل می‌داد.

در این دوره سه هدف آموزشی برای تعلیمات اجتماعی نوشته شده بود (پیشین):

- ۱ آماده کردن کودک برای شناخت محیط زندگی خود و روابط افراد
- ۲ آگاهی از عوامل و امکانات برای بهبود وضع زندگی خود و جامعه
- ۳ شناخت وظایف خود به‌عنوان عضوی از خانواده

در این دوره رئوس و سرفصل‌های محتوای تاریخ و جغرافیا چندان تغییری نکرد اما به پیروی از الگوها و مدل‌هایی جدید آموزش این درس‌ها در غرب، به‌ویژه جغرافیا، در سازمان‌دهی محتوا، از عکس و نقشه (به جای نقاشی‌های قبلی) استفاده شد و مباحثی چون نقشه خانه، نواحی آب و هوایی، تقسیمات کشوری جدید و ... و سدها و کارخانجات، البته در چارچوب رویکرد جبر آب و هوایی و محیطی مطرح شدند.

در این دوره محتوای تعلیمات اجتماعی تا سال چهارم را شناخت پرچم، اعیاد ملی، شناخت مشاغل، افراد خانواده، انجام کارهای شخصی، شناخت محله، شماره تلفن‌های کلاتری و آتش‌نشانی، آداب غذا خوردن، حمایت از حیوانات، نظم و ترتیب و همکاری تشکیل می‌داد. با این حال، محتوای این درس در سال‌های پنجم و ششم تقریباً همان محتوای تعلیمات مدنی در دوره قبل بود.

مرحله سوم

پس از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، تا سال ۱۳۶۳ تعلیمات اجتماعی در پایه‌های اول و دوم تدریس می‌شد که در سال ۱۳۶۴ از جدول ساعات درسی این پایه‌ها حذف گردید و تدریس آن از ۱۲ ساعت در هفته در کل دوره پنج ساله ابتدایی به هشت ساعت در هفته کاهش یافت. از آن زمان تاکنون به درس تعلیمات اجتماعی دو ساعت در هفته برای پایه سوم و سه ساعت در هر هفته برای پایه‌های چهارم و پنجم اختصاص داده شده است.

پس از انقلاب اسلامی محتوای کتاب‌های تاریخ، جغرافیا و تعلیمات مدنی طاقوت‌زدایی شد و موضع‌گیری‌های ضداستعماری و توجه به ارزش دینی و انقلابی، در متن تصویرهای این کتاب‌ها تغییراتی به وجود آورد.

بخش تعلیمات مدنی کتاب نیز از نو تألیف شد. در پایه سوم ابتدایی، محتوای تعلیمات اجتماعی را ماجراهای سفر خانواده‌ای (آقای هاشمی) به دنبال مأموریت پدر تشکیل می‌داد و از طریق آن، محتوای مربوط به انقلاب اسلامی، کاخ‌های طاغوت، شهیدان بزرگ انقلاب، رفتن به بهشت زهرا و نماز جمعه، و... آموزش داده می‌شد.

از سال ۱۳۷۰ تألیف کتاب‌های «تعلیمات اجتماعی» نیز براساس راهنمای برنامه درسی که گروه مربوطه در دفتر تألیفات تهیه کرده بود، صورت گرفت. این راهنما در سال ۱۳۷۸ مورد بازبینی و اصلاح قرار گرفت. محتوای کتاب‌های جدید تعلیمات اجتماعی این دوره را، در سال اول راهنمایی، مباحث مربوط به نیازهای مادی و معنوی، نقش‌ها و وظایف افراد در زندگی خانوادگی، و در سال دوم راهنمایی، آشنایی با نهادها و مؤسسات اجتماعی (بانک،

شهرداری، بیمه، پست و...) و در سال سوم راهنمایی، ساختار حکومت و حقوق و وظایف متقابل حکومت و مردم تشکیل می‌داد.

در همین زمینه دکتر حسن ملکی می‌نویسد: «امروزه برخلاف جوامع ابتدایی که در آن‌ها خانواده مسئول اجتماعی شدن اولیه کودکان بوده، این مسئولیت تا حد زیادی به سازمان‌های رسمی مانند مدرسه واگذار شده است... از یک نظر همه برنامه‌های درسی برای تربیت شهروند مسئولیت دارند، یعنی در آموزش عمومی قاعدتاً آگاهی‌ها، توانایی‌ها و نگرش‌های مورد نیاز در زندگی به فرد آموخته می‌شوند، ولی بخشی از برنامه‌های درسی که علوم اجتماعی، تعلیمات اجتماعی یا مطالعات اجتماعی نامیده می‌شوند، در آماده ساختن افراد برای زندگی، مسئولیت ویژه و اصلی دارند...» (ملکی، ۱۳۷۴: ۸۰).

با توجه به مجموع پژوهش‌های اندکی که در این دوره در حوزه دروس‌های تعلیمات اجتماعی انجام گرفته است، مهم‌ترین ضعف‌های برنامه را می‌توان موارد زیر تلقی کرد (راهنمای برنامه درسی مطالعات اجتماعی، ۱۳۸۹):

● توجه کافی به محتوای مرتبط با مهارت‌های زندگی، حفظ ساختارهای سنتی و ناموفق بودن در توجه به مهارت‌های اجتماعی جدید، تربیت اجتماعی و اخلاق، و آموزش‌های شهروندی؛

● نبود پیوند میان درس‌های مرتبط در حوزه تعلیمات اجتماعی و عدم تبعیت از اصول، و رویکرد و سازماندهی واحد؛

● کمبود ساعات آموزش، حجم زیاد دانستنی‌ها و اطلاعات و روش‌های آموزشی اطلاعات‌محور و حافظه‌محور. مجموعه‌ای از ضعف‌ها و فصل‌های مطرح شده موجب آغاز بحث‌هایی درباره لزوم طراحی یک برنامه درسی تلفیقی و با عنوان «مطالعات اجتماعی» از سال ۱۳۷۲ در دفتر تألیف شد. بحث‌ها و نشست‌هایی که سرانجام در یک دهه بعد، به تولید راهنمای برنامه جدیدی برای این حوزه انجامید که در بخش بعدی به آن خواهیم پرداخت.

محتوای کتاب‌های تاریخ در سال اول راهنمایی به تاریخ تمدن‌های اولیه و ایران باستان، از ورود آریایی‌ها تا انقراض ساسانیان، در سال دوم راهنمایی به تاریخ اسلام تا پایان سلسله زندیه، و در سال سوم راهنمایی از دوره قاجاریه تا پهلوی اختصاص داشت.

به‌طور کلی، می‌توان گفت که محتوای کتاب‌های جغرافیا و تاریخ دوره راهنمایی، شکل مفصل‌تر مطالب دوره ابتدایی بود.

محتوای کتاب‌های «تعلیمات اجتماعی» یا مدنی در پایه اول راهنمایی مباحثی مربوط به پیدایش انسان‌های اولیه و زندگی محلی و خانوادگی بود، در پایه دوم راهنمایی به تولید، توزیع درآمد، بانک، بیمه و مؤسسات اقتصادی اختصاص داشت و در سال سوم راهنمایی به تشکیل حکومت و انواع آن، تفکیک قوا، شرکت‌های تعاونی و سازمان ملل متحد می‌پرداخت.

پس از انقلاب اسلامی کتاب‌های درسی دوره راهنمایی نیز مانند کتاب‌های دوره ابتدایی مورد جرح و تعدیل قرار گرفتند و به‌طور مداوم کاهش حجم یافتند. از سال ۱۳۶۰ تدریس علوم اجتماعی دوره راهنمایی از شش ساعت در هفته، ابتدا به چهار ساعت در هفته (دو ساعت جغرافیا، یک ساعت تاریخ و یک ساعت تعلیمات اجتماعی) و پس از سال ۱۳۶۷ به سه ساعت تقلیل یافت و برای هر کتاب در هر پایه فقط یک ساعت در نظر گرفته شد. این ساعت و زمان محدود مشکلات زیادی را برای آموزش این درس‌ها به وجود آورد.

پس از انقلاب اسلامی محتوای کتاب‌های دوره راهنمایی نیز طاغوت‌زدایی شد و متناسب با فضای پس از انقلاب مورد اصلاح و بازبینی قرار گرفت.

در دهه ۱۳۷۰ لزوم تولید «راهنمای برنامه درسی» در دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی مطرح و مقرر شد که گروه‌های درسی قبل از اقدام به تألیف کتاب درسی که تا آن زمان براساس سلیقه و گاه بدون توجه به جنبه‌های گوناگون صورت می‌گرفت، ابتدا به تولید راهنمای برنامه‌ای که در آن اهداف کلی، اهداف پایه، اصول و رویکردها، عناصر برنامه، و جداول وسعت و توالی مفاهیم و تعمیم‌ها طراحی شده است، بپردازند. در این دوره ضمن تولید راهنمای برنامه درسی برای درس جغرافیا، در کتاب‌های جغرافیای دوره راهنمایی اصلاحات با هدف کوتاه‌مدت برای ایجاد اصلاحات عمیق‌تر پدید آمد؛ چیزی که تا سال ۱۳۹۰، یعنی ۱۵ سال بعد تحقق نیافت. این اصلاحات تنها سازماندهی فضای کتاب را تا اندازه‌ای برای فعال کردن دانش‌آموزان تغییر می‌داد اما ساختار اصلی کتاب حفظ می‌شد.

منابع

۱. برنامه درسی ملی، نگاشت مصوب شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱.
۲. راهنمای برنامه درسی مطالعات اجتماعی برای دوره آموزش عمومی، نگاشت ۱۳۸۹.
۳. ملکی، حسن؛ سازماندهی محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی. نشر قو. تهران، ۱۳۷۴.
۴. الوندی، حسین؛ طرح مطالعاتی تولید راهنمای برنامه درسی دوره راهنمایی (نیازسنجی). دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تهران، ۱۳۸۲.
۵. صادقیان، نبی‌الله؛ طرح مطالعاتی تولید راهنمای برنامه درسی دوره ابتدایی (نیازسنجی). دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی. تهران، ۱۳۸۲.